

РЕЖИМ ДЕРЖАВНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Чеховська І.В.

(кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант Національного університету ДПС України)

Анотація: У статті досліджено класифікацію та режими сімейних політик зарубіжних країн. Класифіковано державну сімейну політику України.

Ключові слова: сім'я, сімейна політика, режим сімейної політики, державні пільги, допомоги.

Аннотация: В статье исследуются классификация и режимы семейной политики зарубежных стран. Классифицирована государственная семейная политика Украины.

Ключевые слова: семья, семейная политика, режим семейной политики, государственные льготы, помощь.

Summary. In the article investigational classification and modes of domestic politician of foreign countries. The public domestic policy of Ukraine is classified.

Keywords: monogynopaedium, domestic policy, mode of domestic policy, state privileges, help.

Постановка проблеми. Питання формування державної сімейної політики є одним з пріоритетних напрямів державної політики. Ставши на шлях самостійного демократичного розвитку, Україна проголосила себе суверенною, незалежною, демократичною, а головне соціальною і правовою державою (ст. 1) [1]. Тому побудова такої державної сімейної політики України яка б відповідала конституційним нормам, враховувала історичний досвід минулого та практичний міжнародний досвід видається актуальною і доцільною.

Огляд останніх досліджень, публікацій. Дослідженням сімейної політики займалися такі зарубіжні вчені, як: Kamerman Sheila B., Kahn Alfred J., Esping-Andersen G., Coleman D. Та інші; російськи вчені: Ж.В. Чернова, О.В. Кайлова, В.В. Елізаров, Г.В. Сабітова, С.В. Дармодехін, О.В. Дорохіна, Т.К. Клімантова, А.І. Пьянов та інші; вітчизняні науковці та практики: В.І. Довженко, С. Толстоухова, А. Мішин, Л. Ковальчук, В. Узніченко, М.М. П'яницькій, Л. Короткова, О. Вихрова, Л. Мелешко, Я.І. Шевченко та інші.

Мета та завдання дослідження. У цьому контексті цікавим видається дослідження класифікації режимів сімейної політики зарубіжних країн. Таке дослідження, на нашу думку, дозволить вивити ознаки належності до певного типу режиму сімейної політики та виявити особливості режиму державної сімейної політики України, намітити напрями його вдосконалення.

Основний матеріал. Починаючи із середини ХХ століття сімейна політика стала більш значущою частиною соціальної політики, особливо у скандинавських країнах. Але її асоціювали із соціальною політикою, що доводять дослідження зарубіжних вчених. Так, одним із перших здійснив дослідження режимів соціальної політики в західних країнах Г. Еспінг-Андерсен у праці «Три світа соціального капіталізму» [2]. Вчений запропонував використовувати термін «режим держав загального добробуту» (welfare-state). На його думку, даний термін краще показує той факт, що відношення між державою і економікою (ринком) знаходяться у складній системі взаємодії, що закріплена на законодавчому і організаційному рівні. Еспінг-Андерсен виокремив три режими держав загального добробуту: ліберальний, консервативний, соціал-демократичний. [2, с. 26].

Так, на думку вченого, ліберальний режим характеризується тим, що система соціального страхування заснована на ринкових відносинах і на вибірковому принципі державної підтримки. Тільки обмежена група громадян, що потребують державної підтримки, отримують досить невеликі за розміром матеріальні виплати. Соціальна стратифікація суспільства сильна, оскільки соціальна політика держави підтримує соціальну нерівність завдяки системі державних допомог і пільг, що надаються виключно

малозабезпеченим. З точки зору держави така політика спрямована на те, щоб стимулювати громадян більш активно приймати участь на ринку праці, але, фактично, це призводить до того, що ці громадяни не мають можливості змінити свій соціальний стан. Найбільш яскравими прикладами застосування ліберального режиму є Австралія, Канада, США, Великобританія.

Консервативний режим включає в себе країни, що розробляють і реалізують різні соціальні програми для різних професійних і статусних груп, в залежності від їх ролі і вкладу на ринку праці. Еспінг-Андерсен вважає, що в країнах консервативного режиму держава використовується для виробництва і підтримки існуючих класових і статусних відмінностей, що, у свою чергу, сприяє соціальній і політичній стабільності конкретного суспільства, а також забезпечує лояльність з боку різних груп населення по відношенню до держави. Характеризується середнім рівнем підтримки сімей, який залежить від рівня доходів працюючих батьків і довготривалістю їх внесків у соціальну систему. Такі типи систем соціального захисту направлені на підтримку статусу традиційних сімейних форм. Цей режим застосовується у Австрії, Німеччині, Нідерландах, Італії, Франції.

Соціально-демократичний режим характеризується універсальною державною підтримкою для сімей, високим рівнем підтримки для працюючих батьків і тендерною рівністю. Державна політика направлена на зниження соціальних ризиків, при цьому підтримується високий життєвий рівень всього населення. Соціальні допомоги надаються на підставі індивідуальних суспільно-громадянських прав. Такий режим існує у Скандинавських країнах, його іноді називають шведською моделлю соціальної політики, оскільки Швеція є найбільш вдалим прикладом застосування цього режиму. На противагу іншим режимам цей режим характеризується принципами універсалізму і рівності. Універсальний принцип полягає у тому, що державні допомоги виплачуються всім громадянам незалежно від їх позиції на ринку праці і ступеню потреб. Держава орієнтована на створення соціальної однорідності суспільства, що засноване, в більшій мірі, на забезпеченні високих стандартів життя, ніж на наданні гарантованого мінімуму. Для досягнення цієї мети держава піднімає доходи робочих до рівня середнього класу і надає їм аналогічні по якості послуги, як і середньому класу. Для цього режиму характерна універсальна система страхування до якої включені представники всіх соціальних страт, однак розмір виплат залежить від розміру зарплати. На думку, Еспінг-Андерсена, при цьому режимі вплив ринка нівелюється, що створює по суті універсальну солідарність, оскільки громадяни залежать один від одного при досягненні загального добробуту.

Існують інші класифікації режимів соціальних систем. Так А. Антонен і Дж. Спіле [16] виокремлюють п'ять режимів: *скандинавська* модель, яка забезпечує універсальність охоплення послугами по догляду; модель *південно-європейських* країн з невеликим пакетом послуг по догляду за дітьми (виключенням є італійська система дошкільних закладів); Бельгія і Франція, які пропонують широку систему дошкільних закладів, підтримуючи сім'ю, а не тільки жінок, як в скандинавській моделі; Німеччина і Нідерланди, які пропонують індивідуальне батьківське забезпечення догляду за дитиною; *англійська* система, у якій система послуг обмежена, здійснюється при перевірці доходів і направлена на "проблемні випадки".

На підставі вищенаведених класифікацій спробуємо визначити тип режиму державної сімейної політики України.

Для цього розглянемо існуючу систему державних допомог (прямих і непрямих); соціальну сервісну інфраструктуру по догляду і вихованню дітей.

Тривалий час державні виплати при народженні дитини в Україні були досить незначними (одноразова виплата при народженні дитини становила 180 грн. / міс., на початку 2002 р. – 200 грн. / міс., щомісячна допомога на дитину по досягненню нею 3 річного віку становила 40 грн. Розмір прожиткового мінімуму становив 342 грн. / міс., (для дітей до 6 років – 307 грн. / міс.) [3]. Співставлення цих показників доводить неспроможність виділених державою грошових коштів забезпечити мінімальні потреби сімей з дітьми, особливо, якщо врахувати занижений від реальних потреб населення прожитковий мінімум (не обраховувався з врахуванням інфляційних показників). В

наступні роки не було суттєво збільшено розмір державних виплат (у 2003 р. одноразова державна допомога становила – 320 грн. / міс., у 2004 р. – 684 грн. / міс.) [3]. У 2005 р. у зв'язку з передвиборчими перегонами питання матеріальної підтримки державою сім'ї почали активно обговорюватися у передвиборчій риториці і стало політизованим. Пріоритет у сфері СП змістився від підтримки малозабезпечених сімей та сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах до стимулювання народжуваності та проведення політики гендерної рівності. З 1 січня 2005 р. розмір державних виплат при народженні дитини було підвищено до 1500 грн. / міс., з 1 січня 2006 р. – 8500 грн. / міс., з 2008 р. диференційовано в залежності від кількості дітей: на першу дитину – 12240 грн. / міс., другу – 25000 грн. / міс., третю та кожен наступну – 50000 грн. / міс. [3], з 9 квітня 2011 р. розмір виплат було прив'язано до суми прожиткового мінімуму (обраховувався з врахуванням інфляційних показників: з 1 квітня 2011 року він становив 832 грн.; з 1 жовтня становитиме – 853 грн., з 1 грудня 870 грн. [4]): на першу дитину він становив 24960 грн., з яких 8320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 24 місяців; на другу дитину – 49920 грн., з яких 8320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 48 місяців; на третю і кожен наступну дитину – 99840 грн., з яких 8320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 72 місяців [5].

Звертаємо увагу, що сума, яку сплачує держава при народженні дитини є високою не тільки для України. Більшою є вона тільки у Іспанії і Люксембурзі, у Бельгії вона майже така як в Україні, решта країн сплачують значно менше. Однак різниця між грантом і мінімальною зарплатою в Україні є суттєвою, перевищує майже в 20 раз, то, наприклад у Люксембурзі різниця становить 1,2 %, у Іспанії – 3 %.

Слід відмітити і те, що збільшення одноразових виплат при народженні дитини здійснювалось на фоні незначного збільшення інших основних соціальних стандартів. Так, щомісячна допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку зросла у 2005 р. до 104 грн. / міс., з 2006 р. – 114 грн. / міс., з 2007 р. – 120 грн. / міс., з 2008 р. – 130 грн. / міс., з 2011 р. – 130 грн. / міс. – розмір мінімальної допомоги. Розмір допомоги може бути збільшено у випадку, якщо є різниця між прожитковим мінімумом на працездатних осіб (на січень 2011 року – 941 грн.) і середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців. У цьому випадку виплачується різниця, однак вона є незначною і не впливає на загальний матеріальний стан родини.

Інші види матеріальної допомоги, а саме, допомога самотнім матерям; малозабезпеченим сім'ям мають також низькі розміри.

Допомога малозабезпеченим сім'ям виплачується сім'ям, які мають середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї (прожитковий мінімум для сім'ї – визначена для кожної сім'ї залежно від її складу сума прожиткових мінімумів, розрахованих та затверджених відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» [6] для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення). Розмір допомоги визначається як різниця між рівнем забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї (встановлюється щорічно Законом України про державний бюджет) та її середньомісячним сукупним доходом, але не може бути більшим ніж 75 % від рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї [7]. Отже, конкретна цифра залежить від прожиткового мінімуму і категорії осіб, що входять до складу сім'ї. Так, для працюючих людей гарантований мінімум становить 21 % від прожиткового мінімуму для працездатних осіб (з 1 січня 2011 року – 197, 61 грн.; для пенсіонерів ті інвалідів – 75 % прожиткового мінімуму для непрацездатних (з 1 січня 2011 р. – 562, 50 грн.; для дітей – 50 % прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку. Крім того, гарантований мінімум додатково збільшується в такій сім'ї на 10 % на кожен дитину у віці до 18 років. А для дітей у віці до 18 років, яких виховує самотня мати або батько або ж у яких один або обоє батьків інваліди I або II групи – на 20 % [7].

В останні роки систематично ініціюються зміни в законодавство щодо надання додаткових пільг багатодітним сім'ям. Останні зміни передбачають введення з 2010 року пільг у сфері оплати житлово-комунальних послуг, транспорту, охорони здоров'я, освіти, оподаткування і пенсійного забезпечення.

Так, згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей» [8] багатодітним сім'ям надаються такі пільги: 50 % знижка плати за користування житлом; 50 % знижка плати за користування комунальними послугами (газопостачання, електропостачання та інші послуги) та вартості скрапленого балонного газу для побутових потреб у межах норм визначеного законодавством; 50 % знижка вартості палива; позачергове встановлення квартирних телефонів. Дітям з багатодітних сімей надаються такі пільги: безоплатне одержання ліків за рецептами лікарів; щорічне медичне обстеження і диспансеризація в державних і комунальних закладах охорони здоров'я із залученням необхідних спеціалістів; безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування та автобусами приміських і міжміських маршрутів; безоплатне одержання послуг з оздоровлення та відпочинку; звільнення від сплати за навчання у вищих навчальних закладах державної і комунальної форми власності всіх рівнів акредитації за умови, що певний освітньо-кваліфікаційний рівень вони здобувають вперше.

Крім цього, окремі види пільг передбачені іншими законами, зокрема:

1. Матері, які народили 5 і більше дітей та виховали їх до шестирічного віку, мають право на отримання пенсії за особливі заслуги перед Україною у випадку виходу на пенсію у розмірі від 35 до 40 % прожиткового мінімуму (п. 1 ст. 1 Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» [9]).

2. Сім'ї, які мають 5 і більше дітей, та у разі народження у однієї жінки одночасно 3 і більше дітей мають право на позачергове отримання квартир або садибних (одноквартирних) жилих будинків і житлового фонду соціального призначення, а також позачергове право отримання житлового приміщення відповідно до ст. 46 Житлового кодексу України [10](ст. 11 Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» [11]).

3. З 1 січня 2008 року жінкам, які народили та виховали до 8-річного віку 5 і більше дітей, у тому числі усиновлених дітей, присвоюється почесне звання України «Мати-героїня» та виплачується одноразова грошова допомога в 10 кратному розмірі прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб [12].

Однак незважаючи на достатньо об'ємну систему соціальних допомог і пільг структура сукупних витрат домогосподарств з дітьми у 2009 р. становила: з однією дитиною на продовольчі товари - 54, 1 % на непродовольчі товари та послуги - 34 %, сума пільг та субсидій – 0, 4 %; для двох дітної сім'ї відповідно 57, 1 %; 33 %; 0, 3 %; для трьох дітної сім'ї - 47,1 %; 45, 7 %; 0, 1 % (ра даними Держкомстату України). Отже, можна зробити висновок, що для середньостатистичної української сім'ї сума пільг і державних допомог не впливає суттєво на загальний матеріальний стан сім'ї. Хоча слід відмітити її збільшенні розміри з 1 січня 2011 року по певним видам державних допомог і пільг.

Аналізуючи діючу систему допомог та пільг сім'ям, Ничипоренко С.В., констатує, що їхня роль у рівні матеріального добробуту, рівні соціальної й економічної ефективності захисту сім'ї невелика. Рівень життя малозабезпечених сімей з дітьми не зазнає якісних змін, незважаючи на те, що в доходах цих сімей допомоги на дітей становлять значну частку. У забезпечених сім'ях ці допомоги й пільги тим більше не грають ніякої ролі у визначенні рівня їхнього життя [13, с. 12].

Сьогодні державна підтримка сімей з дітьми в Україні спрямована, перш за все, на підтримку певних категорій сімей (малозабезпечені, багатодітні, з одним працюючим, які утримують дітей (дитину) інваліда тощо). Розмір державних допомог в умовах інфляції та нестабільної економіки є доволі низьким і, відповідно неефективним. Попри наявність

гарантій державної допомоги не всі родини користуються цими гарантіями через відсутність розуміння алгоритму взаємодії з тими державними та недержавними інституціями, які могли б забезпечити вирішення проблем, що перед ними постають. Так, лише деякі з них мають досвід звернення по допомогу в державні та недержавні організації, що належать до сфери надання соціальних послуг сім'ям. Основною метою таких звернень, як правило, є оформлення різних видів державної допомоги на дітей; грошова допомога; натуральна допомога; працевлаштування та отримання допомоги з безробіття; допомога в організації літнього відпочинку дітей; отримання безкоштовних медичних послуг; отримання житла; допомога в приватизації житла; юридична допомога. Вищезгадані питання не завжди вирішуються ефективно з поміж іншого через наявні бюрократичні перепони. До речі усунення таких перешкод є актуальним завданням для органів виконавчої влади.

Щодо інших, непрямих заходів, державної підтримки сімей з дітьми, то вони фактично не запроваджені.

Досить обмеженими за коштами та суб'єктами, що можуть їх отримати є податкові пільги (соціальні у Податковому кодексі) передбачені у ст. 169 [14]. Так, платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги: у розмірі, що дорівнює 100 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року, – для платника податку, який утримує двох чи більше дітей віком до 18 років, – у розрахунку на кожну таку дитину; у розмірі, що дорівнює 150 відсоткам для такого платника податку, який:

а) є одинокою матір'ю (батьком), вдовою (вдівцем) або опікуном, піклувальником – у розрахунку на кожну дитину віком до 18 років;

б) утримує дитину-інваліда – у розрахунку на кожну таку дитину віком до 18 років;

в) є особою, віднесеною законом до першої або другої категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, включаючи осіб, нагороджених грамотами Президії Верховної Ради УРСР у зв'язку з їх участю в ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;

г) є учнем, студентом, аспірантом, ординатором, ад'юнктом;

г) є інвалідом I або II групи, у тому числі з дитинства.

Зазначимо, що вищенаведене набирає чинності тільки з 1 січня 2015 року. А до 31 грудня 2014 року податкова соціальна пільга надаватиметься у розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого платника податку (гл.19 [14]).

Законодавством України передбачені також податкові знижки (ст. 166 [14]): за користування іпотечним житловим кредитом; для компенсації вартості здобуття середньої професійної або вищої освіти платника податку та/або члена його сім'ї першого ступеня споріднення, який не одержує заробітної плати; для компенсації вартості платних послуг з лікування платника податку або члена його сім'ї першого ступеня споріднення, у тому числі для придбання ліків (донорських компонентів, протезно-ортопедичних пристосувань, виробів медичного призначення для індивідуального користування інвалідів); на сплату видатків на будівництво (придбання) доступного житла, визначеного законом, у тому числі на погашення пільгового іпотечного житлового кредиту, наданого на такі цілі, та процентів за ним.

Податкове законодавство України передбачає застосування тільки індивідуального оподаткування. Практика сімейного оподаткування не знайшла свого відображення у прийнятому 2010 року Податковому кодексі України.

Недостатньо розвинутою є позашкільна інфраструктура. Так, за даними соціологічного опитування «Сім'я в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку» тільки

15 % дітей у селах і 30 % дітей у містах відвідують музичні, художні школи, секції, гуртки. Будинки дитячої творчості – відповідно 20 % і 33 %. Літні табори відпочинку – 22 % і 32 %. Спортивні секції, гуртки, тренажерні зали, басейни - 44 % і 49 %.

Досить повільними темпами розвивається система допомоги сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах, наслідки яких вона не в змозі подолати самостійно. Маємо на увазі різні види соціальних послуг, які надаються на безоплатній основі спеціалізованими закладами: центрами планування сім'ї; службами підтримки сім'ї та службами раннього втручання; мережами центрів Державної соціальної служби Міністерства соціальної політики України.

Нині, як зазначає директор Державного інституту розвитку сім'ї і молоді А. Мішин, не існує формально визначених стандартів надання соціальних послуг, у тому числі сім'ям. Це стосується як державного, так і недержавного сектору. Заклади та організації не мають чітко виписаних та загальноприйнятих стандартів, які дозволяли би оцінювати власне якість соціальних послуг та їх ефективність. Якщо вони й існують, то формально. Як наслідок, отримувачі соціальних послуг не поінформовані про існування таких стандартів, а тому застосовують критерії оцінки, виходячи з власного досвіду та бачення [15, с.19].

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене можна зробити висновок, що для України є характерним починаючи з 1991 по 1996 роки - ліберальний режим, з його мінімальним внутрішнім і зовнішнім впливом на сім'ю. Сьогодні переважає консервативний (ідеологічні засади, частково система батьківських відпусток; залежність від ринкового вкладу, соціальні сервіси) на практиці, хоча зберігаються певні риси ліберального (масштаби соціальних гарантій і розміри соціальних допомог), водночас аналіз законодавчих і нормативно-правових актів доводить орієнтацію на соціально-демократичний (види соціальних допомог, відпусток по догляду, система пільг; орієнтація на розвиток соціальних послуг) режим.

Література:

1. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
2. Esping-Anddersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge, 1990. P. 3.
3. Кример Б.А. Семейная політика в Украине [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0405/analit02.php>. - Заголовок з екрану.
4. Про державний бюджет України на 2011 рік: Закон України 23. Грудня 2010 року № 2857-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2857-17> – Заголовок з екрану.
5. Про внесення зміни до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»: Закон України від 17 березня 2011 року № 3164-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.portal.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247497&cat_id= – Заголовок з екрану.
6. Про прожитковий мінімум: Закон України 15 липня 1999 року N 966-XIV Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 38, ст. 348.
7. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768 – III. Відомості Верховної Ради, 2000. - № 35, ст. 290.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей: Закон України від 19 травня 2009 року № 1343 – VI Відомості Верховної Ради України від 25 вересня 2009 року, № 39. – стор. 1478, ст. 550.
9. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1 червня 2000 року № 1767-III [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1767-14> – Заголовок з екрану.

10. Житловий кодекс Української РСР: Кодекс від від 30.06.1983 № 5464-X [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=5464-10> – Заголовок з екрану.
11. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 № 3334-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3334-15> – Заголовок з екрану.
12. Про одноразову винагороду жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня»: Указ Президента України від 25 грудня 2007 року № 1254/2007. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2007> – Заголовок з екрану.
13. Ничипоренко С.В. Молодіжна сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації. Автореф. дис. ... канд. е. наук: 08.00.07 – Київ, 2008 – 20 с.
14. Податковий кодекс України: Кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17> – Заголовок з екрану.
15. Мішин А. Державна сімейна політика як цілісна науково-практична система // Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту № 1-2. – 2010. – С. 17-22.
16. Anttonen Anneli and Jorma Sipilä. European social care services: Is it possible to identify models?. In: *Journal of European Social Policy* 6/2, 87-100, 1996